

ЯДРО І ПЕРИФЕРІЯ – РІЗНІ МОДЕРНИ:

СТРУКТУРНІ НЕРІВНОСТІ ГЕОКУЛЬТУРИ СУЧАСНОЇ СВІТ-СИСТЕМИ

Сучасній світ-системі притаманна цілісна, однак структурно стратифікована геокультура. Політекономічні нерівності йдуть у тандемі з геокультурними, внаслідок чого окреслюється низка відмінностей: між декларованою і реальною геокультурами, між геокультурами ядра, напівпериферії і периферії, між геокультурами глобальних еліт та решти населення, між геокультурами фаз розширення та скорочення світ-економіки. Ці структурні нерівності породжують відмінні ідентичності, цінності, культурні світи, у підсумку – різні модерни.

Ключові слова: світ-система, ядро, периферія, геокультура, нерівність, модерн.

Сучасна ідеологія лібералізму пропагує цінності індивідуального успіху, сталого розвитку і прогресу. Ще у ХІХ столітті була розроблена геокультура, яка була призначена для просування модерності технології [2, 170]. Однак ми є свідками кризи легітимності лібералізму: віра у можливість розвитку та відповідні очікування не виправдалися. Надто очевидні невідповідності між декларованим і реальним, надто разючі нерівності у світ-системі: ядро і периферія, багаті і бідні, панівні групи і меншини. Отже, дослідницька проблема полягає в тому, що з позицій світ-системного аналізу сучасній капіталістичній світ-системі притаманна одна геокультура, однак теоретично логічним є припущення, що структурні нерівності системи породжують і нерівності у геокультурі. Відповідно, нашою метою є виявлення структурних нерівностей геокультури сучасної світ-системи.

Першим вихідним узагальненням є те, що різні структурні частини світ-системи буквально живуть у різних світах – у різних технологічних модерностях. Регіони з капіталомістким виробництвом одночасно є технологічно найрозвиненішими, навпаки, регіони з працемістким виробництвом є технологічно відсталими. Тут доречні паралелі з макросоціологічними типами суспільств та відповідними соціальними закономірностями,

тільки у соціальних системах іншого масштабу. Цілі райони ядра, столиці країн напівпериферії, глобальні міста фактично живуть у постмодерності, тоді як містечка, цілі країни напівпериферії – у модерні, а села напівпериферії і цілі райони периферії досі живуть у домодерні. Умови їхнього життя аналогічні інформаційному, індустріальному та аграрному суспільствам відповідно, з відповідними формами праці, дозвілля, переконаннями і цінностями.

Якщо виходити із засновку, що економічні відносини визначають політичні і соціальні, культура світ-системи також має відбивати економічні реалії. Причому інколи не лише як наслідок, а і як причина. За висновком В. Борншира, економічний успіх спричинений не лише фізичним капіталом та інвестиціями, а й технологічним, людським і соціальним капіталом [4, 32-33]. Ще більш акцентованою є позиція І. Валерстайна, відповідно до якої економіка, політика і культура є частинами одного процесу, це не різні простори, а єдиний простір, що самовиражається [7, 222]. Необхідно зауважити, що як би ці частини не були пов'язані, вони все ж таки відрізняються, через що інколи їх є сенс розглядати окремо. Тому припущення, що різні економічні умови мають корелювати з різними геокультурами, є доволі вірогідним.

Щоб зрозуміти, якою є структура глобальної геокультури, доцільно провести чотири розмежування: між декларованою і реальною геокультурами (між культурними ідеями і практиками); між геокультурами ядра, напівпериферії і периферії; між геокультурами глобальних еліт та решти населення; між геокультурами фази розширення світ-економіки та скорочення світ-економіки.

Як бачимо, політекономічні еліти заохочують, а культурні еліти продукують дискурс «відкритого суспільства» та «глобалізації». Ці ідеологеми покликані підтримувати експансію капіталу. Адже за відкритих кордонів, відсутності ввізного мита і субсидій місцевим виробникам за інших рівних умов конкурентну перевагу мають компанії, які володіють більшим капіталом. Фактично, економічні діячі ядра, і особливо гегемона, декларують економічну відкритість, оскільки завдяки виробничій, торгівельній, технологічній,

фінансовій та / чи військовій перевазі вони мають перевагу на глобальному ринку. Тобто вони нав'язують такі правила гри, у яких вони заздалегідь мають виграти. Свідченням чого є численні «відкриття нових ринків» – зняття юридичних та економічних обмежень проникненню іноземного капіталу в економіку Східної Європи та Південно-Східної Азії. Чого вартий сам вислів «нові ринки»! Тобто цілі суспільства розглядаються як територія для економічної експансії, де можна продавати товари і розміщувати дешевше виробництво. Не дивно, що при цьому люди розглядаються як «споживачі». За такою логікою Україна – це просто «ринок із 42 мільйонами споживачів». У просторі політичних ідеологій характерним є просування «демократії». При цьому за ідеал пропонується модель представницької демократії, тобто такої, яка працює один раз на декілька років, коли ті, хто має виборчі права, обирають правлячу еліту. Дуже зручним є проголошення «глобальних проблем сучасності» та захист «загальнолюдських цінностей», які виправдовують силові методи впливу на держави, які відмовляються діяти за логікою капіталістичної світ-економіки та міждержавної системи. Забезпечення навіть такої доволі умовної легітимації є важливим, оскільки в іншому разі політичні сили стикнулись би із значно масштабнішим громадським спротивом всередині власних суспільств.

З іншого боку, безумовно якими (хоч і не обов'язково явними) прихильниками протекціонізму є локальні економічні діячі у периферії та напівпериферії, які через історичні, а на даний момент уже структурні особливості світ-системи, не мають усіх тих переваг, які мають економічні діячі ядра. Закономірно, що вони підтримують високі митні ставки, субсидії, інші економічні обмеження політичними методами (завдяки представництву або лобюванню своїх інтересів у відповідних державах). При цьому якраз і стає актуальним дискурс «підтримки або захисту вітчизняного виробника», «економічний патріотизм» або у випадку нашого суспільства «купуй українське». Не можна однозначно сказати, корисно це чи шкідливо. Питання слід поставити інакше: корисно для кого? шкідливо для кого? корисно і шкідливо у якій часовій перспективі? У короткостроковій перспективі місцеві споживачі програють, бо змушені купувати дорожчі товари. Але ці ж споживачі виграють у

середньостроковій перспективі, якщо вони одночасно є найманими працівниками місцевих підприємств і їхня заробітна платня напряму залежить від обсягів продажу на внутрішньому ринку.

Оскільки різні сфери впливають одна на одну, паралельно з дискурсом економічних ідеологій артикулюються політичні, які відбивають напрямки економічних інтересів чи залежностей, інколи, навпаки, економічні інтереси підпадають під вплив політичних симпатій або прямого тиску. У таких ситуаціях справді корисно вести мову про політекономію як цілісну сферу. Тим не менше, політекономічних стимулів може бути недостатньо, щоб виборці підтримали потрібні політичні рішення. Недарма у світ-системному аналізі культура розглядається як арена боротьби між різними групами інтересів [7, 226]. Структурно між ядром і периферією відбувається нерівний економічний обмін. Через цю системну закономірність неможливий одночасний розвиток усіх чи хоча би більшості країн [2, 215]. І якщо регіони ядра дійсно переживають економічне зростання, то регіони периферії – якщо у кращому разі і зростання, то в результаті отримують менший рівень життя, який іще погіршується відчуттям відносної нерівності. Закономірно, у системі виникає потреба у легітимації структурної нерівності. Тому не дивно, що за висновком У. Ганерца, стосовно глобальних культурних потоків, периферія переважно виступає репіцієнтом, а не продуцентом значень та значимих форм [5, 107]. Загалом, ефективним методом є нав'язування партикулярних цінностей еліт ядра решті світу. Зокрема, історично масштабним було позиціонування європейських цінностей як універсальних; так само ефективно нерівність виправдовується ідеологією меритократії, хоча ігнорується той факт, що учасники починають боротьбу з нерівних позицій [2, 222].

З метою послаблення напруги між місцевими елітами та рештою населення дискурс посилюється іншими аргументами, такими як національні особливості, місцеві традиції, менталітет тощо. Зокрема, історично повсюдним явищем у капіталістичній світ-системі було створення відносно гомогенних етнічних спільностей, які ми називаємо націями [9, 124]. Зрозуміло, що культурні особливості існують, і вони важливі для людей, проблема в тому,

що ці цінності експлуатуються політекономічними елітами за допомогою професійної діяльності культурних еліт. Звісно, це може бути сприятливою нагодою для розвитку національної культури, як приклад – козацьке бароко, економічною основою якого були капітали української старшини, які в інші часи були капіталами польської шляхти або російського дворянства. Якщо піти далі, то можна стверджувати, що по суті, це економічний додатковий продукт, вироблений українськими селянами і ремісниками, вилучений військово-політично-економічними елітами. І питання того, що було б, якби безпосередні українські виробники змогли захистити цей додатковий продукт, залишається без відповіді.

Із самого початку ліберальна ідея розвитку і звільнення була призначена не для всіх. За І. Валерстайном, з точки зору лібералів, звільнення для спеціалістів було блискучою ідеєю, але звільнення простих людей вважалось небезпечним [2, 172]. Паралельно зі зростанням доходів окремих прошарків світового населення зростав рівень їхньої освіченості, змінювались їхні погляди, цінності, культурні практики. У глобальному масштабі адекватно за Л. Склер розглядати цілісний транснаціональний капіталістичний клас, який включає виконавчу ланку транснаціональних корпорацій та їхніх локальних філій, державних бюрократів, які глобалізуються, капіталістично-натхненних політиків і професіоналів, та конс'юмеристські еліти, такі у торгівлі та медіа [8, 71]. Особливості їхньої геокультури полягає в тому, що вони: мають радше глобальний, ніж локальний погляд на різні питання; схильні бути людьми з різних країн, все більше з яких починають усвідомлювати себе «громадянами світу»; схильні поділяти схожі стилі життя, форми розкішного споживання товарів та послуг [8, 71].

Тим не менше, деякі представники середнього і вищого класів, які хочуть звільнитися від нав'язаних ідеологій, лінгвістичних конструкцій стверджують настання постмодернізму. На думку І. Валерстайна, постмодерністський рух – це «спосіб заперечення модерності технології в ім'я модерності звільнення» [2, 185]. Але цей дискурс не пропонує ані шляхів, ані методів подолання існуючої несправедливості. По суті, це втеча від засадничих проблем капіталізму та їх наслідків, яка виявляється у зосередженні на поточному моменті,

партикулярному, хаосі, парадоксах тощо. Радикальне заперечення модерну означає тільки констатацію проблеми, повстання, бунт, та й то суто у локальних масштабах, не пропонує нічого натомість. Можна погодитись із С. Аміном, що за своїми наслідками постмодерні судження – це допоміжний інструмент лібералізму [1, 27].

Сучасна геокультура має декілька акцентів. З одного боку, пропагується індивідуалізм, завдяки якому заохочується приватна ініціатива, особиста вигода та добробут, що підтримує функціонування системи [3, 167]. Безумовно, приклади індивідуального успіху, послужливо трансльовані мас-медіа, підкріплюють віру у таку можливість і стимулюють людей слідувати ліберальним настановам. Однак система працює ефективно саме тому, що працюють усі, але виграють тільки деякі. Ймовірно, одного індивідуалізму недостатньо для мотивування людей грати за правилами капіталістичної системи. Тому двома протилежними практиками капіталістичної цивілізації є універсалізм, згідно з яким стверджується, що всі люди наділені однаковими людськими правами та поведінковими універсаліями, та расизм-сексизм, відповідно до якого ці права є ієрархізованими за біологічними та культурними критеріями [3, 168]. На наш погляд, термін расизм-сексизм є надто заідеологізованим, що заважає адекватному аналізу, тому краще користуватись поняттям стратифікації. У цих двох практиках виявляється ключова нерівність глобальної геокультури, оскільки універсалізм пропонується і застосовується для привілейованої меншості, а стратифікація – для більшості.

Така структурна напруга не може довго існувати без помітних наслідків. За спостереженням І. Валерстайна, відбувається культурний спротив, який набуває двох типових форм: відтворення, копіювання форм домінантних культури, наприклад, політичних чи економічних ідей, або відродження культурного націоналізму – посилення і демонстрація відмінностей, відновлення місцевих цінностей, мов, релігій і практик [7, 224]. На його думку, обидві стратегії приречені на невдачу, позаяк вони ставлять діячів у позицію молодшого партнера, яка є наперед програшною. І якщо з таким вердиктом щодо першої стратегії можна погодитись, то стосовно другої він виглядає сумнівним. В усьому світі ми спостерігаємо

чітку тенденцію геокультурних змін: посилення локальних ідентичностей, стилів життя, практик, загалом культур. Люди почали шукати прихистку у партикулярних групах – расових, етнічних, релігійних, які характеризують як такі, що виражають «традиційні цінності» [2, 216]. Ця стратегія може бути виграшною принаймні в економічному сенсі – як створення і зайняття певної ніші, створення і просування унікального продукту. Звісно, якщо культурні особливості стають товаром, вони підтримують функціонування глобальної системи. Однак самі локальні культури, особливо ідеології, можуть бути перевагою, адже вони надихають людей жити і працювати саме заради своїх цінностей. Забезпечити відносну спільність цінностей у менших соціальних групах легше, ніж у більших, що може бути певною гарантією соціальної підтримки, якої так потребують люди різних соціальних прошарків.

Цікавим є розгляд змін геокультури в залежності від фази розвитку капіталістичної світ-економіки. У фазі розширення світ-економіки відбувається зростання глобальної економіки, збільшується норма прибутку, стає можливим навіть збільшення заробітної платні найманим працівникам (по суті, світовому пролетаріату). Зростання світової економіки у другій половині ХХ століття спричинило появу явища, яке стало доволі звичним – конс'юмеризму. За визначенням Л. Склера, культура-ідеологія конс'юмеризму полягає у зростанні споживання матеріальної культури розвиненими країнами [8, 148]. Причому з часом товаришуються не лише матеріальні блага, а й інформація – продаються ідеї, цінності, стилі життя, навіть світогляди [8, 88-89]. Зрозуміло, що конс'юмеризм стимулює попит, і в цьому його роль у капіталістичній світ-економіці. Хтось же має купувати вироблені товари – тож капіталісти змушені виплачувати і навіть збільшувати зарплатні найманим працівникам. Проблема полягає в тому, що основну частину споживачів складає середній клас менеджерів та професіоналів, який може собі дозволити масштабне споживання, але культура конс'юмеризму є привабливою також і для нижчих класів, які не можуть собі дозволити її як практику. Виникає напруга між потребами і можливостями їх задоволення, яка з часом може перейти у структурну напругу між нижчими та вищими класами. Якщо ж очікування

середнього класу зростають швидше, ніж їхні доходи, цей клас також може стати схожим на нижчий за ступенем незадоволеності.

Під час фази занепаду світ-економіки, коли зменшується норма прибутку і скорочується заробітна платня у глобальному масштабі (принаймні частка світових доходів, які отримують наймані працівники), відбуваються зовсім інші тенденції. Політекономічна риторика кардинально змінюється, як тільки відкритість стає збитковою, і економічні еліти потребують держав для протекціоністського захисту власних економічних інтересів. Що можна було спостерігати при введенні обмежень на імпорт текстилю китайського виробництва на територію США та ЄС, які явно суперечили декларованій ідеології лібералізму, і тому прикривались «захистом національних інтересів», по суті, інтересів місцевих власників дорожчого виробництва. Зрозуміло, що у довгостроковій перспективі все одно виграють власники капіталу, які гнучкіше розміщують своє виробництво у регіонах світ-економіки з меншими витратами (на заробітну платню, відновлення екології тощо). Ще однією з особливостей критики сучасної системної геокультури є антиматеріалізм, тобто акцент на перебільшенні матеріальних цінностей і нехтування «духовними» цінностями, що навряд чи є переконливим для людей незаможних [2, 220-221]. Справді, надлишок матеріальних благ може обтяжувати життя тільки заможних, які мають можливість задовольняти й інші психологічні, соціальні та культурні потреби. А незаможні переймаються в першу чергу проблемами саме матеріальними. За влучним висловом І. Валерстайна «існують мільярди – мільярди, а не мільйони людей в Азії та Африці, Східній Європі й Латинській Америці, у нетрях і гетто Західної Європи і Північної Америки, які хотіли б насолоджуватися усією повнотою такого роду сучасності» [2, 166-167]. За цим дискурсом проглядається глибша проблема: прагнення нав'язати більшості населення зменшення дорогих матеріальних запитів і замінити їх дешевшими «духовними» благами. Не дивно, що під час економічної кризи українці стали більше читати, дивитися телебачення, здійснювати мандрівки на природу – це все адаптивні практики з точки зору економії витрат на задоволення різних потреб. Можна провести паралель між намаганням зменшити

матеріальні потреби з боку ідеологічних еліт, які за умов зменшення доходів населення фактично діють в інтересах глобального капіталізму, та з боку релігійних еліт, які пропагували аскетизм, який дозволяв панівним елітам історичних імперій витратити менше коштів на більшу кількість підданих. Останню закономірність виявив і яскраво описав М. Гаріс: чим менші стандарти життя може підтримувати суспільство з великим населенням, тим більшого поширення набувають релігії, які пропагують самообмеження матеріальних потреб, у першу чергу стандартів харчування [6].

Таким чином, можемо підсумувати, що декларована геокультура відрізняється від практик діячів у тих випадках, коли застосовуються подвійні стандарти, в інших випадках геокультурний дискурс відповідає політекономічним та іншим практикам. В цілому артикульована геокультура ядра та економічно сильної напівпериферії найбільшою мірою наближається до ліберального дискурсу «відкритого суспільства», «глобалізації» та «глобальних питань», тоді як геокультурі периферії та слабкій напівпериферії є притаманні маніфестації «нації», «національних інтересів», регіональних та локальних культур. У глобальному масштабі ядро продукує культурні зразки, які легітимують переваги ядра, і які з більшим чи меншим успіхом копіює периферія та напівпериферія. На рівні окремих суспільств створюється і підтримується національний дискурс, від якого найбільшою мірою виграють місцеві еліти. Якщо розглядати глобальні соціальні класи, характерними є виразно конс'юмеристські, універсальні та глобальні орієнтації транснаціонального капіталістичного класу, які частково компенсуються постмодерністським запереченням важливості матеріальних благ. Глобальний пролетаріат у широкому сенсі з огляду на реальні політекономічні умови змушений практикувати обмежене споживання та зберігати відданість локальним ідентичностями і культурам, однак за сприятливих умов може переймати більш престижні конс'юмеристські та глобальні цінності. Закономірними є зміни у геокультурі залежно від фази циклу світ-економіки: у фазі розширення набувають популярності ідеології та практики конс'юмеризму та глобальності, тоді як у фазі скорочення поширюються ідеї нематеріальних благ та локалізму. Безсумнівно, в цілому

геокультура світ-системи відповідає політекономічним реаліям і змінюється паралельно зі змінами у світовій економіці та політиці. Якщо вважати локальність і глобальність різними соціально-культурними феноменами, тоді різні структурні частини світ-економіки справді перебувають у різних модернах.

1. Амин С. Вирус либерализма: перманентная война и американизация мира / С. Амин; пер. с англ. – М.: Европа, 2007. – 168 с.
2. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн; пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
3. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И. Валлерстайн; пер. с англ. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. – 176 с.
4. Bornschieer V. Culture and Politics in Economic Development / V. Bornschieer. – NY.: Routledge, 2005. – XVIII, 298 p.
5. Hannerz U. Scenarios for Peripheral Cultures / U. Hannerz // Culture, Globalization and the World-System: Contemporary Conditions for the Representation of Identity / Ed. by A.D. King. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997. – XIV, 186 p.
6. Harris M. Cannibals and Kings. The Origins of Cultures / M. Harris. – NY.: Vintage Books, 1977. – XVI, 351 p.
7. Kumar A. Culture in the World-System: An Interview with Immanuel Wallerstein / A. Kumar, F. Welz // Social Identities. – 2001. – Vol. 7. – № 2. – P. 221-231.
8. Sklair L. Sociology of the Global System / L. Sklair. – London: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, 1995. – XIII p., 325 p.
9. Wallerstein I. Render Onto Caesar?: The Dilemmas of a Multicultural World / I. Wallerstein // Sociology of Religion. – 2005. – Vol. 66. – № 2. – P. 121-134.

D. Khutkyu

**CORE AND PERIPHERY – DIFFERENT MODERNITIES: STRUCTURAL
INEQUALITIES OF GEOCULTURE OF THE MODERN WORLD-SYSTEM**

The contemporary world-system has an integral, but structurally stratified geoculture. Politeconomic inequalities go in tandem with geocultural, which results in a set of differences: between declared and real geocultures, between geocultures of core, semi-periphery and periphery, between geocultures of global elites and the rest population, between geocultures of phases of expansion and contraction of world-economy. These structural inequalities create different identities, values, cultural worlds, in result – different modernities.

Keywords: world-system, core, periphery, geoculture, inequality, modernity.